

ВІДОМОСТІ ПРО *ṢAQĀLIBA* В АРАБСЬКИХ ПИСЕМНИХ ДОКУМЕНТАХ IX–X СТОЛІТЬ

У науковому дискурсі щодо початкового етапу процесу формування українського етносу провідне значення набула проблема обґрунтування семантичної визначеності терміна *ṣaqāliba*, інформація про який міститься у творах учених Арабського халіфату IX–X століть. Цей термін, очевидно, становить форму ламаної множини від форми однини, котрі умовно реконструюють від іменника *ṣaqlāb*, який, у свою чергу, є арабською передачею грецького етноніма *Σκλαβήνοι* або *Σκλάβοι*, котрий разом з латинськими формами *Sclavi* та *Sclaveni* в VI столітті поширився у візантійських та латинських писемних джерелах для означення племінних угруповань, які залюднювали землі, що простягалися з півдня на північ від Дунаю до Вісли, а із заходу на схід – від середньої течії ріки Сави до Дністра [Procopii Caesariensis 1905, III, 14; IV, 4; Iordanis 1855, V, 34, 35]. Саме в цьому значенні цей етнонім увійшов до арабської писемної традиції доби раннього Середньовіччя. Найбільш давня з відомих згадок *ṣaqāliba* міститься у “вірші”, що присутній в описовій частині касиди поета другої половини VII століття ал-Ахтала. Звернувши увагу на незвичний для арабів зовнішній вигляд слов’янських поселенців, що прибули в Сирію після 663 або 665 року [Lewicki 1948, 8], ал-Ахтал повідомив про те, що “верблюди каравану відступають [вбік] перед зустрічними людьми, немов вони вбачають у них натовп золотоволосих *ṣaqāliba*” [Ahtal 1891, 18; Калинина 1995, 508–509].

Семантика досліджуваного нами етноніма, поданого у згаданій касиді, цілковито відображує сутність визначеної проблеми, яка полягає в тому, що в арабській писемній традиції названої історичної доби термін *ṣaqāliba* являє собою суто родове поняття, яке означає етнічну спільноту тих мешканців Європи, котрі розмовляли слов’янськими мовами, взагалі. Лише у творі літератора-адіба Ібн ал-Факига ал-Гамадані, який має назву “Книга країн”, написаному, імовірно, у 290/903 році [Lewicki 1969, 10], міститься повідомлення про відмінність зовнішнього вигляду чорних і смуглявих *ṣaqāliba*, які мешкають “поблизу від моря”, від ясноволосих і вродливих слов’ян, що залюднюють місцевості, розташовані “на суші” [Ibn al-Fakih 1885, 145]. Таким чином, названий учений у своєму повідомленні здійснив спробу відокремлення за ознаками зовнішнього вигляду балканських слов’ян від решти слов’янського населення Центральної і Східної Європи. Однак у творах інших арабських учених IX–X століть подібних спроб не спостерігається.

Втім, у наш час завдання виокремлення із загального обсягу повідомлень про *ṣaqāliba*, присутніх в арабській писемній традиції, тих фрагментів оригінальних текстів, де згаданий етнонім означає предків українців, набуло пріоритетного значення у зв’язку з тенденцією, що спостерігається в розвитку європейської орієнталістики, а саме переорієнтацією наукових пошуків від загального аналізу окремих повідомлень до аналітико-критичного відбору й систематизації сукупності цих повідомлень відповідно до визначеної тематики. У цих умовах подальший розвиток арабістичних досліджень у вітчизняному джерелознавстві, на нашу думку, має відбуватися в напрямі створення збірки повідомлень арабських писемних джерел доби

раннього Середньовіччя з історії України. Але для вирішення цього завдання необхідним є визначення теоретико-концептуальних засад джерелознавчого опрацювання відповідного джерельного матеріалу [Крюков 2007, 77–87].

Відповідно до цього процес виокремлення із загального обсягу інформації про *ṣaqāliba* повідомлень про предків українців має здійснюватися на засадах розуміння цих повідомлень як концептуальних засад для подальшого розвитку українського арабістичного джерелознавства. При цьому особливого значення набуває просторовий вимір текстологічного аналізу досліджуваного джерельного матеріалу, тобто урахування інформації про елементи ландшафту та населені пункти, тією чи іншою мірою пов'язані з місцевістю, яку в зазначений час залюднювали предки українців. Наступним напрямом наукового пошуку має бути порівняльний аналіз інформації про досліджувану етнічну спільність з повідомленнями про етноси, які мешкали на суміжній зі згаданою місцевістю території. Важливим є окреме виявлення семантичного значення етноніма *ṣaqāliba* в кожному випадку його наявності в тому чи іншому фрагменті оригінального тексту. Така дослідницька операція можлива на засадах урахування принципів текстологічного аналізу, розроблених українським арабістом Вольфом Бейлісом [Бейліс 1989, 52–66]. Отже, наше дослідження є спробою запровадження розглянутих теоретико-концептуальних засад у науковий пошук щодо виявлення в загальному обсязі інформації про означені даним етнонімом племінні угруповання, яка присутня у творах арабських учених доби раннього Середньовіччя, тих фрагментів оригінальних текстів, де названий термін використовується для позначення предків українців.

Найбільш давні за часом свого походження повідомлення про предків українців містяться в “Книзі шляхів і царств”, написаній географом Абу-л-Касимом ‘Убайдаллахом ібн Хурдазбігом близько 272/885–886 року [Marquart 1903, 390]. То був час, коли відбулося завершення процесу формування головних антропологічних ознак українців [Вовк 1995, 7–38; Балушок 2004, 94, 185], а перегрупування слов'янських племен, яке відбулося внаслідок великого розселення слов'ян, являло собою відображення виникнення тих засад, на яких надалі відбулося утворення українського народу [Баран 2007, 114]. Цей процес відбувався в межах “української етногенетичної ніші”, тобто того природно-географічного ареалу, що на півночі сягав Південного Полісся та Сіверського Лівобережжя, а на півдні обмежувався землями, прилеглими з півдня до басейну ріки Росі [Балушок 2008, 49–51].

Варто звернути увагу на значення досліджуваного етноніма, який згаданий у розділі твору Ібн Хурдазбіга, означеному назвою “Титул володарів землі” [Ibn Khordadbeh 1889, 118–119]. Орієнтиром у цьому пошуку має бути виявлення правильної форми арабського написання титулу слов'янського правителя. Адже ті рукописи названого твору, що збереглися до сьогодні, містять у собі різні варіанти його написання, а саме *q.nān* та *q.bād*. Спроби дослідників зробити кон'єктури цих написань мали кінцевим результатом визнання як найбільш коректної форми *q.nāz* [Lewicki 1956, 88]. Отже, в досліджуваному нами фрагменті простежується арабська передача титулу “володаря слов'ян” безпосередньо зі слов'янської мови, і тому саме речення має розумітися таким чином: “[титул] правителя слов'ян – князь”. На думку дослідників, автор “Книги шляхів і царств” міг запозичити слов'янське звучання цього титулу під час його спілкування через перекладачів-слов'ян з купцями-русами, які постачали свої товари до Багдада [Ibn Khordadbeh 1889, 154; Lewicki 1956, 63]. Таким чином, ми вважаємо, що значення дещо зміненої форми написання досліджуваного нами етноніма, а саме *ṣaqālib*, у зазначеному фрагменті поширюється лише на населення тієї країни, звідки прибули згадані купці, тобто України-Русі.

У творі Ібн Хурдазбіга названий етнонім згадується також у переліку етносів, що залюднювали північну частину населеної чверті Землі, а саме після хозарів та аланів, які мешкали, відповідно, на землях Азово-Каспійського межимор'я, Центрального

Прикавказзя і Середнього Подоння, але перед аварами, що розселилися на території Середнього Подунав'я [Ibn Khordadbeh 1889, 118–119]. Така локалізація *ṣaḡālib* дає підставу для міркування, що в зазначеному фрагменті йдеться про ті слов'янські племена, які мешкали на території України, тобто на землях, що простягалися зі сходу на захід від верхоріччя Сіверського Дінця, де пролягала західна межа Хозарського каганату, через Середнє Подніпров'я і гірське пасмо Українських Карпат до Середньодунайської низовини, де був розташований Аварський каганат.

У згаданому творі Ібн ал-Факига ал-Гамадані цікавим є загадкове повідомлення про те, що Кавказькі гори (*jabal al-qabq*), у яких мешкає “рід зі слов'ян” (*jins min aṣ-ṣaḡāliba*), сягають “країни слов'ян” (*bilād aṣ-ṣaḡāliba*) [Ibn al-Fakih 1885, 295]. Погоджуючись із висловленим у науковій літературі міркуванням, згідно з яким це повідомлення є контамінацією відомостей про Кавказ та Карпати, ми пропонуємо урахувати також припущення, що йдеться про чати східних слов'ян, які у VIII–IX століттях мешкали на землях, що простягалися від Нижнього Подоння до пониззя ріки Кубані [Lewicki 1969, 14, 39, 117]. У такому разі виявляється, що територія “країни слов'ян”, якої сягають Кавказькі гори, пролягала зі сходу на захід від Нижнього Прикубання до гірського пасма Карпат, охоплюючи той територіальний простір, західну частину якого заселяли карпатські слов'яни, а східну – слов'яни, що просувалися на ті землі, де наприкінці IX – на початку X століття виникло Тмутараканське князівство [Якобсон 1958, 480]. Таким чином, на нашу думку, в зазначеному фрагменті також йдеться про слов'янські племінні угруповання, що були безпосередніми предками українців.

Особливої уваги, на наш погляд, потребує розповідь про “країну слов'ян” (*aṣ-ṣaḡlabīya*), що являє собою складову “записки” анонічного мандрівника, імовірно купця, подану у творі “Книга коштовних дорогоцінностей” іншого представника “описового” жанру арабської географії доби раннього Середньовіччя, а саме Абу 'Алі Ахмада ібн 'Умара ібн Руста [Ibn Rüste 1892, 143–145]. З аналізу тексту цього писемного документа, написаного близько 903 року [Miquel 1967, XXII], виявляється, що автор цієї “записки” подорожував від дельти Волги проти течії цієї ріки. Він досягнув того міста, розташованого поблизу від початкової межі *aṣ-ṣaḡlabīya*, що означене назвою *wāntīt*, лише після того, як минув Волзько-Камську Булгарію. Якщо припустити, що в цьому оповіданні термін *madīna*, тобто “місто”, має значення не “населений пункт”, а “місцевість мешкання *wāntīt*”, то можливим є відновлення правильної арабської форми написання назви зазначеного племінного угруповання, тобто *wāntīj*. Щодо кінцевого пункту подорожування анонічного мандрівника територією “країни слов'ян” міста *j.rwāb*, то також можна відновити правильну арабську форму його написання, а саме *hurwāt*. Виявляється, що автор досліджуваного нами історичного документа від землі в'ятичів через Київ, а потім Лядським шляхом досягнув північно-західної частини гірського пасма Східних Карпат, заселеної в той час хорватами Західної Галичини. Такий висновок підтверджується відновленням правильної форми арабського написання імені правителя “країни слов'ян”, а саме *Swyat bulk*. Адже справді, на час виникнення досліджуваного нами рукописного документа Західна Галичина перебувала у складі держави, що мала назву Велика Моравія (*μεγάλη Μοραβία*), яку очолював Святополк I Великоморавський (870–894). Таким чином, виявляється, що автор “записки”, подорожуючи на захід від Києва, через міста Сутійськ і Гродків, територією Галичини, досягнув Червенських міст Волині [Грушевський 1991, 292; Jakimowicz 1931, 169–176]. Надалі названий торговельний шлях через Сандомир, Краків та південні польські міста Ополе, Вроцлав і Клодзко сягав столиці князівства словаків – зличанів, міста Лібіце [Nasz 1948, 17–18], а його кінцевим пунктом було баварське місто Регенсбург [Василевський 1908, 121–150]. Саме цим торговельним шляхом, але у зворотному напрямі, неогоціанти міжнародної єврейської торговельної корпорації, означені назвою

rādānīya, транспортували свої товари з мусульманської Іспанії до Києва і надалі рікою Волгою, територією Хозарського каганату, Каспійським морем та володіннями Арабського халіфату – до Китаю [Прицак 2003, 850, 857–861; Lewicki 1956, 141–150].

Окрім того, в тій самій “записці”, що міститься у творі Ібн Руста, присутня розповідь про “країну мадярів” (*al-majğariya*) [Ibn Ruste, 1892, 142–143]. В описанні автором цього писемного документа західної межі просторового розташування цієї країни повідомляється про те, що вона стикається з Чорним морем у тій місцевості, де в нього вливаються дві ріки. Грунтуючись на цьому повідомленні, дослідники ідентифікують західну частину країни мадярів з тією територією, яку згадане племінне угруповання опанувало після його перекочування до степової смуги Північного Причорномор’я [Заходер 1967, 129–130; Lewicki 1977, 33–35, 94–95, 102–103], тобто з межиріччям Дунаю й, імовірно, Дніпра або Дону. У цій розповіді *ṣaqāliba* згадуються як мешканці суміжних з володіннями мадярів земель, з яких останні стягували данину, а також як невільники, що постачалися мадярами до портового міста Керчі задля продажу їх візантійцям. Зважаючи на те, що у цих фрагментах значення етноніма *ṣaqāliba* незрозуміле, ми вважаємо за доцільне в цьому разі спиратися на факт, який є безсумнівним, а саме на таку обставину, що в цьому випадку значення названого етноніма поширюється на ті слов’янські племінні угруповання, які мешкали на суміжній з володіннями мадярів території, а отже – перебували у сфері насильницького відчуження кочівниками того продукту, що вироблявся сусіднім з ними землеробським населенням [Zeman 1979, 113–130]. Разом з тим, на нашу думку, варто звернути увагу на присутнє в цій розповіді повідомлення про північну частину “країни мадярів”. Згідно з автором “записки”, ця земля являє собою лісисту і вологу місцевість із численними обробленими ланами. Варто припустити, що в зазначеному фрагменті йдеться про територію розселення сіверян та землі, залюднені аланами, що розташовувалися на схід від верхоріччя Сіверського Дінця. Підтвердженням цієї версії є наявність руїн оборонних споруд поблизу від міст Харкова і Воронежа. На думку дослідників, ці руїни є залишками рову, який обмежував з півночі територію розселення згаданих племінних угруповань і відокремлював західні володіння Хозарського каганату від тієї частини степової смуги Східної Європи, що контролювалася мадярами [Бережинский 2002, 47; Lewicki 1977, 35, 107].

Важливе значення в наших наукових пошуках має інформація, подана у творі ученого-адіба Абу-л-Хасана ‘Алі ібн ал-Хусайна ал-Мас’уді “Золоті луки й родовища коштовностей”, складеному, за словами самого названого вченого, у 332/943–944 році [Maṣūdi 1864–1877, I, 363, 364; II, 16]. Зокрема, серед правителів слов’ян ал-Мас’уді назвав ім’я *ad-Dīr* [Maṣūdi 1864–1877, III, 65], яке ототожнюється дослідниками з Діром, правителем Києва (873–882) [Літопис Руський... 1989, 12–13; Бейліс 1963, 310–312]. Повідомлення ал-Мас’уді про наближеність західної межі очолюваного Діром слов’янського протодержавного утворення до володінь правителя паннонських мадярів (*malik at-turk*) [Крюков 1987, 69] є свідченням його обізнаності про те, що на час написання ним свого твору колись підлегла Діру територія не обмежувалася землями Середнього Подніпров’я, а простягалася далі на захід, охоплюючи Східнокарпатський регіон. Варто звернути увагу також на повідомлення про прагнення мусульманських купців потрапити до столиці держави Діра.

При цьому доцільно зіставити розглянуту інформацію з наявною у творі представника “класичної школи” арабських географів Абу Ісхака ал-Фарісі ал-Істахрі “Книга шляхів і царств”, що був відредагований автором близько 340/950–951 року [Kramers 1932, 9–30], інформацією про торговельний маршрут, який сполучав місто Київ (*Kuyāba*) зі столицею Волзько-Камської Булгарії [al-Istakhri 1870, 227]. Додамо до висловленого, що молодший сучасник названого вченого, Абу-л-Касим ібн Хаукал, у своєму творі “Книга картини Землі”, написаному близько 356/966–967 року [Крачковский 1957, 199], назвав місто Київ та ріки, що протікають у країні слов’ян,

серед головних постачальників хутр на ринки мусульманського Сходу [Ibn Naukal 1873, 281; Ibn Naukal 1938–1939, I, 392]. Справді, з IX століття саме до Києва завозилося зібране князями “полюддя”, значну частину якого склали хутра. Саме ця обставина зумовила перетворення Києва в X столітті на головну базу створення товарних запасів хутр. Цей висновок підтверджується тим фактом, що на той час хутра являли собою в місті Києві головний еквівалент вартості товарів [Томілович 1999, 216]. Таким чином, виявляється, що значення топоніма “країна слов’ян” у творі названого вченого означає Україну-Русь, столицею якої було місто Київ [Літопис Руський... 1989, 13].

Якщо систематизувати інформацію про *ṣaḡāliba* – предків українців, яка подана у творах учених Арабського халіфату IX–X століть, то виявляється таке: 1. Назване угруповання племен мешкало на території, яка простягалася зі сходу на захід від верхоріччя Сіверського Дінця до Середньодунайської низовини, охоплюючи при цьому землі Середнього Подніпров’я та Східнокарпатського регіону разом із залюдненою хорватами Західною Галичиною; 2. Зважаючи на те, що головною етнічною складовою колонізаційного руху слов’ян у східному напрямі були сіверські слов’яни, доцільно припустити, що виявлена контамінація відомостей про Кавказ та Карпати, де мешкає “рід зі слов’ян”, відображає реальну історичну подію, а саме поширення регіону розселення предків українців на сході до пониззя ріки Кубані; 3. Деяким арабським вченим досліджуваної історичної доби, зокрема ал-Мас’уді, було відоме ім’я правителя Києва, літописного Діра. Повідомлення цього вченого свідчить про те, що Київ був важливим центром торгівлі з мусульманським Сходом. Ця інформація має підтвердження у творах представників “класичної школи” арабської географії. При цьому виявляється, що в географічному творі Ібн Хаукала семантика топоніма “країна слов’ян” (*aṣ-ṣaḡlabīya*), головне місто якої означене назвою Кууāba, співвідноситься саме з Україною-Руссю, столицею якої був Київ.

ЛІТЕРАТУРА

- Балушок В. **Етногенез українців**. Київ, 2004.
- Балушок В. **Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія**. Біла Церква, 2008.
- Баран В. **Етногенез українського народу**. Короткий нарис [Науково-публіцистична праця]. Київ, 2007.
- Бейліс В. **Сочинения ал-Мас’уди как источник по истории Восточной Европы X века**. Дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 1963.
- Бейліс В. К вопросу о конъектурах и о попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов IX–XIII веков о Восточной Европе // **Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины**. Вып. 1. Москва, 1989.
- Бережинский В. **Войны славян и Киевской Руси с мадьярами**. Киев, 2002.
- Василевский В. Древняя торговля Киева с Регенсбургом // **Журнал министерства народного просвещения**. Ч. 257. Отд. 2. Санкт-Петербург, 1908.
- Вовк Х. **Студії з української етнографії та антропології**. Київ, 1995.
- Гаркави А. **Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца IX века по Р. Х.)**. Санкт-Петербург, 1870.
- Грушевський М. **Історія України-Руси**. Т. I: До початку XI віка. Київ, 1991.
- Заходер Б. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе**. Т. II: Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. Москва, 1967.
- Калинина Т. **Ал-Ахтал // Свод древнейших письменных известий о славянах = Corpus testimoniorum vetustis – simorum ad historiam slavica[m] Pertinentium**. Т. II: VII–IX века. Москва, 1995.
- Крачковский И. **Избранные сочинения**. Т. IV: Арабская географическая литература. Москва – Ленинград, 1957.

- Крюков В. Сведения ал-Мас'уди о народе ал-Ифранджа // **Письменные памятники Востока: историко-филологические исследования**. Ежегодник 1978–1979. Москва, 1987.
- Крюков В. Методологічні принципи дослідження повідомлень учених Арабського халіфату IX–X століть про територію й населення України // **Вісник Львівського університету. Серія філологічна**. Вип. 42. Львів, 2007.
- Літопис Руський за Іпатським списком. Київ, 1989.
- Прицак Омелян. **Походження Русі**. Т. II: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. Київ, 2003.
- Томілович Л. Наддніпрянська ланка торговельного шляху Схід – Захід в XIII – середині XVI ст. // **Vita Antiqua: Society of archaeology and anthropology**, 1999, № 2.
- Якобсон А. Раннесредневековые поселения Восточного Крыма (По археологическим данным). Боспорские города // **Материалы и исследования по археологии СССР**. № 85, 1958.
- al-Ahtal*. **Diwan al-Ahtal** / Annoté par le P. A. Salhani S. J. Fasc. 1. Beyrouth, 1891.
- al-Istakhri*. **Viae regnorum**. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri // **Bibliotheca geographorum arabicorum** / Ed. M. J. de Goeje. Pars I. Lugduni Batavorum, 1870.
- Ibn al-Fakih*. Compendium libri Kitab al-Boldan auctore Ibn al-Fakih al-Hamadhani // **Bibliotheca geographorum arabicorum** / Ed. M. J. de Goeje. Pars V. Lugduni Batavorum, 1885.
- Ibn Haukal*. **Viae et regna**. Descriptio ditionis moslemicae Abu' Kasim Ibn Haukal // **Bibliotheca geographorum arabicorum** / Ed. M. J. de Goeje. Pars II/1. Lugduni Batavorum, 1873.
- Ibn Haukal*. **Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abu 'l-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi)** / Ed. J. H. Kramers. – Fascicle I–II. Lugduni Batavorum, 1938–1939.
- Ibn Khordadbeh*. **Kitab al-Masalik wa'l Mamalik (Liber viarum et regnorum)** auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh // **Bibliotheca geographorum arabicorum** / Ed. M. J. de Goeje. Pars VI. Lugduni Batavorum, 1889.
- Ibn Ruste*. **Kitab al-a'lak an-nafisa** // **Bibliotheca geographorum arabicorum** / Ed. M. J. de Goeje. Pars VII. Lugduni Batavorum, 1892.
- Jordanis*. **Romana et Getica** // **Monumenta Germaniae Historica** / Ed. Theodorus Mommsen. Tomi kvinta. Pars prior. Beroloni, 1855.
- Jakimowicz R. Slak wyprawy kijowskiej Boleslawa Chrobrego w Swietle archeologii // **Rocznik Wołyński**. T. III. Równe, 1931.
- Kramers J. La question Balkhi – Istakhri et l'Atlas de Islam // **Archiv Orientalny: Quaterly Journal of African and Asian Studies**. Vol. XI. Leiden, 1932.
- Lewicki T. Osadnictwo słowiańskie w krajach musulmańskich w świetle opisów średniowiecznych pisarzy arabskich // **Sprazozdania z czynności i posiedzen Polskiej Akademji umiejętności**. T. 49. 1948.
- Lewicki T. **Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny**. T. I. T. II (część I), T. II (część II). Wrocław – Kraków, 1956, 1969, 1977.
- Maçoudi. **Les Prairies d'or** // **Société Asiatique: collection d'ouvrages orientaux** / Ed. "Imprimerie Imperiale". Tome premier – tome huitième. Paris, 1864–1877.
- Marquart J. **Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840–940)**. Leipzig, 1903.
- Miquel A. **La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle. Géographie et géographie humaine dans la littérature arabe des origines à 1050**. Paris, 1967.
- Nasz A. **Opole** // **Biblioteka Archeologiczna**. Tom pierwszy. Wrocław, 1948.
- Procopii Caesariensis*. **De bello vandalico** // **Opera omnia** / Recognovit Jacobus Havry. Vol. I. De bellis libri I–IV. Lipsae, 1905.
- Zeman J. K problematike česneslovanske kultury ve Stredni Evrope // **Pamatky archaeologicalké**. Ročník LXX. Číslo 1, 1979.